

MUSLIMANËT NË MAQEDONI DHE LUFTA E PARË BALLKANIKE

Safet Banxhoviq

Përmbledhje

Më 1912–1913, Maqedonia ishte në zjarr. Faktori më i rëndësishëm nxitës në luftërat ballkanike nuk ishte feja, por nacionalizmi agresiv. Pasionet nacional-shoviniste dhe intoleranca fetare u pasqyruan në vrasjet, degdisjet, plaçkitjet dhe djegien e shtëpive të muslimanëve. Në këtë nuk mbeti prapa asnjë nga ushtritë e shteteve ballkanike.

“Shekulli i artë” i shtetësisë nacionale në Ballkan nga Kongresi i Berlinit deri tek lufta e Parë Botërore ishte periudhë tensionesh të përkajshme ndëretnike dhe prirjesh që historia të korrigohej jo vetëm me penë por edhe me politikë agresive shtetërore.¹ Liria e shteteve ballkanike të krishtera nënkuptonte shpronësimin e territoreve në dëm të muslimanëve, të garantuar me mungesën e tyre nga ato territore.²

Shtetet e bashkuara ballkanike, për t'i paraprirë demokratizimit të lajmëruar nga Perandoria Osmane, që para Evropës do të shfuqizonte motivet për pushtime të reja ushtarake dhe ndarjen e vendeve osmane, filluan Luftën e Parë ballkanike, ku termi hakmarrje u aktualizua deri në barbarizëm.³ Në Luftën e Parë ballkanike (8 Tetor 1912 – 23 Prill 1913), e cila filloi jo vetëm me shkeljen e së drejtës ndërkombëtare, por edhe të të gjitha marëveshjeve të vlefshme ekzistuese, Perandoria Osmane, e dobësuar me luftën për Tripolitaninë, të cilën prej kohësh e quanin “i sëmuri i Bosforit”, përjetoi disfatë në Kumanovë (23 dhe 24 Tetor) dhe në Manastir (13 dhe 18 Nëntor). Ushtria osmane pësoi disfata në Shkodër, Edrene, Kërk-Klise, Çatalxha, Lule Burgasi, Selanik. Me mijëra të ikur nga veriu derdheshin në drejtim të Stambollit, “mjerimi dhe fatkeqësia mbushën rrugët.”⁴ Intelektuali i njohur francez Pjer Loti, me rastin e disfatës osmane, duke mbojtur osmanllinjë “e braktisur, të mashtruar nga të gjithë, të plaçkitur”, kritikonte qëndrimin e Perëndimit: “Përparimi, qytetërimi, krishtërimi, e gjithë kjo është një vrasje tejet e shpejtë, vrasje si me makinë”, duke sulmuar grykësinë ballkanase e cila s'u kënaq vetëm nga territorët e pushtuara, por kishte aspirata për zaptimin e Stambollit, akuzoi Evropën si përkrahëse në copëtimin e shtetit turk: “Skandal, skandal për Evropën, skandal për krishtërimin e rremë të saj.”⁵ Perandori gjerman Vilhemi në ditarin e tij të gjatë shkruan se Turqit “u treguan krejtësisht të paaftë për të mbajtur territorët dhe duhen dëbuar.”⁶

Nën hijen e fitoreve ndaj Perandorisë Osmane në luftën e Parë ballkanike nuk mbeti sekret që “serbët dhe aleatët e tyre vrasin nëpër fshatra muslimanët shqiptarë, detyrojnë me dhjetëra mijëra muslimanë sllavë të ikin nga Maqedonia dhe krishterizojnë me forcë muslimanët që flasin bullgarisht.” Faktori më i rëndësishëm nxitës në luftërat ballkanike nuk ishte feja por nacionalizmi agresiv. Pasionet nacional-shoviniste dhe intoleranca fetare u pasqyruan në vrasjet, degdisjet, plaçkitjet dhe djegien e shtëpive të muslimanëve. Në këtë nuk mbeti pas asnjë nga ushtritë e shteteve ballkanike.⁷ Ajo që u dha luftërave ballkanike vulën e luftërave më barbare dhe gjakpirëse të shekullit mesjetar, shkruan Dimitrije Tucoviq, ishin “lumenj të vrasjeve të popullatës civile, fëmijëve të pafajshëm,

grave dhe njerëzve të qetë, punëtorisë së Serbisë së vjetër, Shqipërisë, Maqedonisë dhe Trakisë, faji i vetëm i të cilëve ishte se i luteshin Zotit ndryshe, flisnin gjuhë tjetër, mbanin emra të ndryshëm dhe se në votrat e tyre shekullore pranuan me naivitet katër pushtime të egra.”⁸

Maqedonia, në të cilën, para luftërave ballkanike pretendonin haptazi shtetet e krishtera agresive përreth, pas 1878-ës ishte e vërsuar me refugjatë.⁹ Në Maqedoni më 1977-1878 në mënyrë stihike nga të gjitha anët po arrinin me mijëra familje të çerkezëve, arabëve, tatarëve, refugjatë nga Serbia, Mali i Zi, Bullgaria, Bosnja e Hercegovina.¹⁰ Pjesa imponante e refugjatëve, pa të drejtë zgjedhjeje, u frenua në viset të cilat kufizoheshin me Serbinë dhe Bullgarinë. Sipas raportit të Zh. Shefer, konsullit francez në Sofje, në ato vise kishte rreth 200 fshatra të braktisura të lëna për refugjatët, popullsia e të cilëve ishte dëbuar pjesërisht në Serbi e pjesërisht në Bullgari.¹¹ Në periudhën nga 1875 deri më 1881 në Maqedoni, sipas disa të dhënave, gjendeshin rreth një milion refugjatë nga Bullgaria, Serbia juglindore (Jablanica, Kurshumlija, Bela Palanka, Vranja, Nishi, Piroti), Bosnja e Hercegovina, Mali i Zi, Sanxhaku dhe Kosova. Gati në çdo qytet të saj u ngritën lagje të refugjatëve! U krijuan fshatra të shumta të varfëra refugjatësh.¹² Nga Qystendili afro 400 familje muslimanësh u dëbuan në Maqedoni duke u shpërndarë në brendinë e saj. Refugjatët e zmadhonin dukshëm popullsinë urbane, ashtu që vendet e vogla shpejt po bëheshin vende të tejmbushura me popullsi të madhe.¹³ Në kazën e Kumanovës u vendosën përreth 5 000 refugjatë nga Vilajeti i Danubit, i cili i takoi Bullgarisë, sikurse edhe 1 000 refugjatë nga viset të cilat i takuan Serbisë. Sipas vlerësimit të Nazif Pashës, valiut kosovar, në këtë vilajet kishte rreth 100 000 refugjatë.¹⁴ Refugjatët gjenin strehim në stalla, shtëpitë e reja ose në shtëpitë e braktisura të maqedonasve të cilët shkonin më thellë në Bullgari, dhe ku “humbnin atributet e tyre të vjetra”. Rreth vitit 1900 në Bullgari kishte rreth 100 000 maqedonas ku 20 000 prej tyre ishin në Sofje.¹⁵ Sipas Artikullit 23 të Marrëveshjes së Berlinit, qeveria osmane në Maqedoni duhej të vendoste reforma të ngjashme me ato që u vendosën më 1868 në Kretë, por kjo qeveri e kishte refuzuar këtë me vendosmëri. Në Maqedoninë e pas 1878-ës sillen vërdallë çeta të panumërta të komitëve të arritur nga Bullgaria, si edhe ato të formuara nga popullsia lokale.¹⁶ Komitetë serbë në të njëjtën mënyrë filluan të veprojnë me ofensivë më të madhe.¹⁷ Çështja e identifikimit të sllavo-maqedonasve ishte shumë e ndërlikuar. Rivalët e krishterë ballkanikë jepnin vlerësime të larmishme për tiparet e tyre kombëtare.¹⁸

Që nga shekulli XIX, prania e fuqive të mëdha në Ballkan, drejtpërsëdrejti apo tërthorazi, u bë një faktor shumë i rëndësishëm. Për mbajtjen e çdo fuqie mënjane, interesat e tyre ishin vendimtare, që në Ballkan ndikoi në mbartjen e tensioneve të ndërsjellta dhe depërtimin e konflikteve që u zhvilluan jashta tij.¹⁹ Shtetet ballkanike me të madhe bënin marrëveshje për ndarjen e territoreve të shtetit osman sipas parimit të kombësisë dhe zgjedhjes përfundimtare të së ashtuquajturës “Çështjes Lindore”.²⁰ Megjithëse Perandorinë Osmane e kishin armik të përbashkët, ndërmjet tyre kishte mjaft mosmarrëveshje rreth ndarjes së ardhshme të territoreve dhe sferave të interesit, e veçanërisht rreth Maqedonisë. Bullgaria, në bazë të “fikcioneve të Shën Stefanit” pretendonte në tërë Maqedoninë, kurse Serbia dhe Greqia ishin për ndarjen e saj.²¹

Me 1912-1913 Maqedonia ishte në zjarr. Veçanërisht ka vuajtur popullata muslimane në viset e Maqedonisë së Egeut, të cilat ishin të pushtuara nga ushtritë bullgare dhe greke.²² Në territoret që u pushtuan nga trupat greke u dogjën 16 000 shtëpi.²³ Shtypi

amerikan shkruante që "krimet dhe vandalizmat e bëra nga grekët nuk janë nga ajo natyrë që mendja e njeriut mund ta përshkruajë."²⁴ Qytetet si Vodeni, Negushi, Ber, Enixhe, Vardar u shndërruan në hi.²⁵ Bullgarët bënë masakra të mëdha në disa nga fshatra të pastërta muslimane. Ekzistonin fshatra në afërsi të Serezit, Dramës, Kavalës të cilat ushtarët bullgarë i shkatërruan tërësisht, duke mos lënë në to as një jetë të gjallë.²⁶

Zjarret e fshatrave të djegura ishin i vetmi sinjal me të cilat disa kolona të ushtrisë serbe njoftonin njëra tjetrën për "avancimet" në kursin e lëvizjeve. Me rënien e Kumanovës në duart e serbëve, në Shkup u shlye "i tërë populli shqiptar të cilin ushtria serbe e shtynte para vetes, duke avancuar nga veriu; popull i cili duke kërkuar strehim, aty në masë të madhe gjeti vdekjen."²⁷ Mbi 900 ushtarë të plagosur osmanlinj rrinin të shtrirë nëpër spitale kur u dëgjua që njësitë serbe u futën në qytet. Spitalin së pari e braktisën mjekët e mandej edhe infermieret. Shfaqja e njërive serbe në afërsi të Shkupit zgjoi kaos të vërtetë në këtë qytet. Në rrugë mbizotëronte zhurma dhe paniku i tmerrshëm. Të plagosurit, të frikësuar e të trishtuar, iknin një nga një duke u zvarritur barkas dhe duke kërkuar ndihmë në rrugë për në kazemat ose deri tek rruga drejt stacionit hekurudhor ku trenat mbartnin fatlumët.²⁸ Pronat muslimane, thjesht u grabitën nga "ana e fshatarëve serbë dhe eksarkëve."²⁹ Mbi muslimanët u zbatuan deportime në rrethin e Manastirit dhe Koçanit. U rrënuan xhami të shumta.³⁰ Në Shtip, komitet bullgarë plaçkitën shtëpitë dhe dyqanet e popullsisë muslimane dhe hebrije. Ishte zbrazur gjysma e qytetit.³¹ Gjatë operacioneve ushtarake shpërtheu edhe shkrimi i mllefët i sllavo-maqedonasve ndaj muslimanëve.³² Në fshatrat përreth Shkupit dhunoheshin refugjatët boshnjakë.³³ Më 1912 Lav Trocki raportonte për egërsinë dhe brutalitetin e komitëve afër Prilepit, për të cilët ushtria e rregullt serbe protestonte duke thënë se "turqit nuk do të silleshin kështu, po të futeshin në vendet tona."³⁴ Afro 2000 "refugjatë turq", shumica gra e fëmijë, "vdiqën nga uria – në kuptimin e plotë të fjalës" ndërmjet Radovishit dhe Shtipit – shkruante një nënpunës i dërguar në Shtip për të ngritur filijalin e bankës kombëtare.³⁵

Shtypi evropian, për ato ditë tragjike njëherësh shkruante se janë kryer aksione dëbuese që i kanë tejkaluar "të gjitha historitë botërore", Milorad Marković, luftëtar serb, dëshmonte për ndodhitë në Strumicë nga fundi i dhjetorit të vitit 1912: "Vazhdon të jetë njëllëj. Komitet bëjnë të tyren: vrasjet po vazhdojnë. Sapo dëshmovava një krimi të tmerrshëm: pranë banesës sime komitet morën me vete dhjetë turq. Teksa i çonin, i godisnin mizorisht me kondaqe. Në një moment ata i shtynë para dhe filluan t'i thernin me bajoneta. Klithma u lëshua, kërkesë për ndihmë. Kjo zgjati për pak çaste – filloi rënkimi dhe çdo gjë u qetësua. Të plagosurit ende i thernin. Pas kësaj, plaçkitje. Mesaduket komitet po i përfundojnë hesapet e tyre, ose i sjellin turqit para gjyqit që pastaj t'i plaçkisin. Në varosh komitet po plaçkisin: thonë se njëri prej tyre kishte fishekë të plotë me lira, ia konfiskuan, po kryen përdhunime etj."³⁶ Çarmatimi i fshatrave jo që është shndërruar në mbledhje të armëve por edhe në plaçkitje të hapur. Pas kolonave ushtarake lëviznin kope bagëtish të vjedhura. Dimitrije Tucović shkruante që hapat barbare të "fiseve primitive malezeze dhe soldateskës së xhindosur serbe" kanë bërë propagandë më të madhe për Austro-Hungarinë sesa të gjithë konsujt dhe fretërit e tij për shekuj të tërë."

Në parlamentin britanik u dëgjuan protesta të zëshme kundër krimeve të mbartësve të rremë të "kulturës" dhe lirisë, kurse pohimet që me refugjatët duhej vepruar njëllëj si me ata të 1878-ës, u vlerësuan si "turp i tmerrshëm dhe skandal për shtetet e qytetëruara".³⁷ Gazetarët raportonin për zhdukjen masive të fshatrave muslimane. Në rrethin e Koçanit,

ku kishte edhe refugjatë boshnjakë, u shkatërrua fshati Vitosh, në të cilin ndodheshin 100 shtëpi muslimane dhe prej të cilit mbetën vetëm grumbuj gurësh. Banorët e këtij fshati ikën nga të gjitha anët. Fat të ngjashëm përjetoj edhe fshati Kalimancë, prej të cilit mbetën vetëm rrënojat. Popullata e mbijetuar u derdh nëpër vende të ndryshme përreth, e lënë në uri dhe në mëshirën e të tjerëve. Në juglindjen e Koçanit gjendej fshati i madh Gradeci, i cili kishte rreth 500 shtëpi me 2 500 – 3 000 banorë. Pas luftës atje s'kishte më asnjë shtëpi. Banorët e pafatë të mbijetuar ndërtuan kamare në të cilat jetonin.³⁸ Këto fshatra vuajtën madje edhe në tetor të 1912 kur në rrethina arriti ushtria bullgare: "Aleatët e krishterë në këtë luftë kundër turqve u treguan barbarë e të pamëshirshëm. "Ideat e pretenduara me të cilat u dërguan në luftë shumë shpejt u shndërruan në plaçkitje të thjeshtë dhe grabitje, në masakra të "popullit të Gjysmëhënës" në interes të "kulturës" së Kryqit.³⁹ Edit Durhami shkruante për masakrat seriale të popullatës muslimane, veçanërisht duke veçuar praktikën e amputimit të hundëve, buzëve të sipërme, nga viktima ende të gjalla.⁴⁰ Raportuesit vlerësonin se për njëqind vjet të qeverisjes osmane në Maqedoni s'janë bërë aq padrejtësira sa ç'u kanë bërë muslimanëve pushtuesit e krishterë vetëm për një muaj.⁴¹

Për shembull, me 12 nëntor 1912, vetëm afër Shkupit u vranë 2 000 kurse në Prizren 5 000 shqiptarë, ndërsa ndërmjet 12 000 e 15 000 persona janë zhdukur. Shkupi u shndërrua në një kamp të madh ushtarak. Popullata muslimane fshihej. Komanda serbe kishte dhënë urdhrin që të shkatërrohet çdo vendbanim prej të cilit ishte shkrepur një plumb nga pushka e shqiptarit. Njëfarë koloneli A. Petroviq, më 5 janar 1913 dha urdhrin që në rast sulmi dhe vdekjeje të një ushtari serb ai vend të digjej dhe shkatërrohej, ndërsa të gjithë meshkujt mbi 15 vjeç të vriteshin. Në vilajetin e Kosovës në atë kohë u vranë ndërmjet 12 000 dhe 15 000 shqiptarë.⁴² Kur në afërsi të fshatit Punoshevc në Kosovë u vranë dy ushtarë malazezë, ai fshat u shkrumbos gjer në themel. Popullata ishte masakruar kurse fëmijët që iknin i rrasnin në bajoneta dhe i hidhnin në shtëpi në zjarr.⁴³ Gjakova u plaçkit gjer në "dyqanin e fundit" dhe nuk pati konsideratë as për dyqanet e pronarve serbë; "habia tronditi të krishterët dhe muslimanët."⁴⁴ Nga Vranja vinin fshatarë serbë për të plaçkitur fshatërat muslimane. Gratë e tyre mbanin mbi shpina madje dhe dyert e dritaret e shtëpive të plaçkitura. Në vjeshtën e vitit 1912, kur zjarri nga topat ende s'ishte shuar, në Kumanovë dhe Shkup sikurse edhe në vendet e tjera, filluan të mbërrijnë një mori serbësh nga Serbia dhe Austro-Hungaria, për të studiuar mundësitë për banim në "territoret e çliruara."⁴⁵

Nga Maqedonia, ndër të parët që filluan rrugën në drejtim të krahinave të Anadollisë së shtetit osman, ishte numri i madh i familjeve refugjatë që kishin mbërritur këtu më 1878, duke vazhduar kërkimin për paqe e siguri.⁴⁶ Familjet refugjate boshnjake, të dëbuara në Shkup, Selanik, Manastir madje dhe Sanxhak, sipas raporteve austrohungareze, të privuar nga pronat dhe pasuria, "për shkak të trazirave të luftës, iknin para armatave fitimtare në arritje." Komisioni ndërkombëtar për anketim në rrethin e Selanikut u ndesh me dhjetëra mijëra refugjatë të cilët ishin të vendosur në kampe të improvizuara, të detyruar të shisnin çdogjë që kishin për t'u ushqyer. Burimet angleze dëshmonin për sjellje skajimisht johumane ndaj muslimanve në Maqedoni.⁴⁷ Deri në fillimin e Luftës së Dytë ballkanike, sipas të dhënave të komitetit islam të ngarkuar me transportimin e refugjatëve nga Maqedonia nëpërmjet Selanikut në Perandorinë Osmane, ishin regjistruar 135 000 persona që dërgoheshin me anije në Anadoll. Në secilën anije që dërgohej në qytetet anadolljane kishte nga 2 500 refugjatë.⁴⁸

Sipas vlerësimeve të qeverisë austrohungareze, gjatë luftës në front, në ushtrinë osmane gjendeshin gati 20 000 të dëbuar nga Bosnja e Hercegovina.⁴⁹ Kjo ndikonte në forcimin e frikës nga hakmarrja. Janë të shumta burimet që flasin për eksode masive të refugjatëve nga kantonet Petriq, Mellnik, Serez, Strumicë dhe Katerina. Të dëbuarit boshnjakë i ishin nënshtruar tiranisë së çetave të ndryshme gjakpirëse. Meqenëse s'kishin ndihmë nga shteti osman, dhe "s'e humbën kurrësesi ndjenjën për vatan", një pjesë e refugjatëve nga autoritetet e konsullatës austrohungareze kërkoi leje për t'u kthyer në BeH.⁵⁰

Pas shpërthimit të Luftës së Parë ballkanike mes refugjatëve boshnjakë të dëbuar pas vitit 1878 dhe të vendosur në pjesën evropiane të Perandorisë Osmane, veçanërisht në Maqedoni, lindi një lëvizje e fuqishme për kthimin në BeH. Në forcimin e kësaj ndikuan fitoret e shteteve ballkanike në luftën me Tuqinë, pjesëmarrja e tyre në luftë, mundimet dhe degdisjet të cilave u ishin ekspozuar si dhe frika nga pasiguria për fatin në kuadër të shteteve të krishtera ballkanike.

Në pellgun e Shkupit refugjatët boshnjakë më 1912 i braktisën në panik fshatërat Mërshevc, Xhidimirc dhe Deljadrovc. Në Mërshevc kishte rreth njëqind familje boshnjake. Largimi i tyre ishte i befasishëm. Flitej që në disa nga shtëpitë e tyre kishin mbetur edhe tryeza të shtruara me ushqim. Fshati Xhidimirc, ku kishte rreth njëqind shtëpi të refugjatëve boshnjake dhe afro 50 shtëpi shqiptare – refugjatë nga Vranja, gjithashtu u zbraz. Fshati Deljadrovc, i cili në 1908 ishte i populluar me 40-50 familje boshnjake, përjetoi të njëjtin fat. Deri në vitet 60' të shekullit XX, në anën jugore të këtij fshati, në fusha ekzistonin "varreza boshnjake".⁵¹ Dëbimi i boshnjakëve nga fshati Jasenovc më 1912 ishte i papritur. Një nënë e la fëmijën në djep - "dete vo lutka".⁵² Dëbimi kaploi edhe Vladilovcin dhe Umindolin. Fshati Umindol ishte zbrazur deri më 1921, kur u popullua me kolonistët serbë nga Banja Luka, Bosnja e Hercegovina dhe Mali i Zi.⁵² Boshnjakët nga Kadino Sela më 1912 ikën në drejtime të ndryshme: në drejtim të Shkupit, Bosnjës dhe Turqisë. Shumë boshnjakë që morën pjesë në betejën e Kumanovës, ikën shpejt pas disfatës të ushtrisë osmane! Të tjerët e pësuan në hakmarrjet e popullatës së krishterë nga fshatërat lokale.⁵³ Maqedonia, duke u tregaur si një ndalesë kalimtare, stacion i përkohshëm në rrugën e tyre të shënuar me varfëri, sëmundje e dëbime, refugjatëve boshnjakë nuk u solli mirëqenie.

Popullata turke e braktisi masivisht Maqedoninë. Kjo u ndie veçanërisht në luginën e Koçanit ku nga 49 fshatra turke, 17 ishin më të mëdhenj dhe më të pasur. Pas 1912, së bashku me ushtrinë, nga fshati Kalimancë ku kishte 150 shtëpi, u tërhoq edhe popullata turke. Pronat e tyre i zaptuan sllavo-maqedonët. Nga fshatrat Vitoshë, Podlag, Terancë, Tërsinë, ku xhamia ishte djegur, popullata u dëbua për në Turqi. Nga fshati Morodvisë prej 1912 deri më 1928 u dëbuan rreth 75 familje.⁵⁴

Politika e "Serbisë së madhe" u theksua sidomos në orientimin e saj nga Maqedonia dhe dalja në Selanik, para dhe gjatë luftërave ballkanike, e cila u themelua në konceptin e Cvijiqit për atë se sllavo-maqedonët do të pranojnë vetëdijen kombëtare të atij shteti sllav në Ballkan i cili do ta aneksonte i pari. Politikën imperialiste të Serbisë e përkrahte aktivisht edhe Kisha Ortodokse serbe, gjë për të cilën ambasadori anglez në Beograd theksoi se domethënia e veprimtarive të saj në Maqedoni nuk është krijimi i Mbretërisë së Zotit por e asaj të serbëve.

Serbia nuk e pushtoi Kosovën, Sanxhakun dhe një pjesë të Maqedonisë duke iu referuar të drejtës së popujve për vetqeverijse, por u zgjerua me luginën e Vardarit në vitin 1912 ashtu si me luginën e Moravës Jugore në vitet 1877-78. Pas kësaj, detyra kryesore e saj

ishite të mbartte territoret e pushtuara në sistemin dhe administrimin e vet, që ta lidhte ekonominë e tyre me ekonominë e vet si dhe nëpërmjet shkrijes me Serbinë të bënte asimilimin kulturor e kombëtar të popujve të atjeshëm. Ky proces duhej bërë tamam si për ata të cilët pas 1878 "u shkrinë" në Nish, Pirot, Leskovc dhe Vranje. Për këtë, në sajë të analizave të interesave të Serbisë dhe marrëdhënieve të tij me fqinjët në Ballkan, kryesisht me Austro-Hungarinë, Nikolla Pashiqi fliste: "Tani është në interesin tonë që Austro-Hungaria të jetojë edhe njëzet e pesë deri tridhjetë vjetë, gjersa ne atë në jug e bashkangjesim (aneksojmë) ashtu që nuk do të mund të ndahet asnjëherë sepse qysh nga kohët e vjetëra ai që kishte Maqedoninë, bëhej i pari në Ballkan." Ai për këtë shkak kërkonte kohë që Serbia një herë të shkrijë këto territore në vete që më vonë t'i kushtohet zgjidhjes së çështjeve në BeH dhe Vojvodinë.⁵⁵

Pas luftërave ballkanike Serbia, Greqia, Mali i Zi dhe Bullgaria u munduan të qëndrisnin përzjerjen e grupeve etnike dhe fetare në grupe të popujve. Kështu u arrit zhvendosja, dëbimi dhe lëvizja e refugjatëve.⁵⁶ Përhapja e konflikteve etnike, e cila për shembull ekstrem ka "spastrimin etnik", nuk është e rastit. Më e shpeshtë dhe më e egër është ajo mes grupeve etnike që i takojnë qytetërimeve të ndryshme.⁵⁷ Ballkani u shndërua në një simbol fati të Islamit sekular në Europë.⁵⁸

Nga rajonet, të cilat i ishin bashkangjitur Serbisë deri në fund të prillit 1914, u dëbuan reth 40 000 muslimanë, gjë që "ndërlikonte trafikun hekurudhor për në Selanik", ndërsa, sipas burimeve osmane, nga luftërat e mëparshme të provincave të tyre, pas luftërave ballkanike në Turqi janë dëbuar reth 200 000 muslimanë.⁵⁹ Dimitrije Bogdanoviq, duke u munduar të arsyetojë dëbimin masiv të muslimanëve, konkludon në mënyrë analoge për periudhat e mëhershme, se Turqia në mënyrë shumë të caktuar e nxiste këtë impuls migracioni duke e konsideruar si pjesë përbërëse dhe moment natyror të braktisjes së territoreve, domethënë humbjes së sovranitetit të osmanllive ndaj territoreve ta caktuara. D. Bogdanoviq në arsyetimin e kësaj teze i referohet raportit të Çollak Antiqit, ambasadorit serb në Bullgari, i cili nga Sofja më 30 maj/12 qershor 1914 i raportonte Ministrisë së punëve të jashtme në Beograd se Xhemil beu, anëtar i komitetit revolucionar osman, ka sjellur nga Stambolli dhe një ferman special për emigrimin e muslimanëve nga territoret e humbura osmane. Këtë ferman e ka nënshkruar dr. Nazimi, shefi i komitetit për dëbimin e muslimanëve. Sipas këtij dokumenti, komitetit revolucionar në Bullgari i është dhënë detyra të organizojë dëbimin e muslimanëve jo vetëm nga Bullgaria por edhe nga Serbia e Greqia. Është marrë ky vendim: "Të tentohet në emigrimin e të gjithë Pomakve, të cilët nën trysnitë e qeverisë konvertohen masivisht në krishterim; nga Serbia me kanale ndërmjetësuese të ndihmohet emigracioni dhe mos të merren hapa derisa nga popullata të ngjallet dëshira për emigrim; në Greqi të ndihmohet emigracioni vetëm në viset ku muslimanët janë në pakicë ose pa asnjë kompaktësi." Për dëbimin e muslimanëve nga shtetet ballkanike është caktuar bregdeti i Anadollit, kurse për shqiptarët vilajetet e Halepit dhe Bagdadit, Siria dhe Iraku.⁶⁰

Luftërat ballkanike në vitet 1912-13 zyrtarizuan dëbimet e popullatës si arritje për të realizuar kufi dhe toka të sigurta etnike. Kjo u formulua kryesisht në marrëveshjen bullgaro-turke të 19 shtatorit 1913. Këto shtete u pajtuan të këmbenin popullatën në kufijtë e tyre në thellësi prej 15 kilometrave. Në dhjetor të 1913 turqit dhe grekët propozuan të njëjtën marrëveshje. Marrëveshjen bullgaro-turke e legalizoi me të drejtën ndërkombëtare sistemi i denacionalizimit të territoreve si rezultat i luftërave të dhunshme. Deri në shpërthimin e Luftës së Parë ballkanike nga Turqia në Maqedoni kanë migruar 130 000

refugjatë grekë, ndërsa nga Greqia në Turqi kanë shkuar 122 000 persona.⁶¹ Gjithashtu, këmbimi i popullatës, pa marrë parasysh shpresat fillestare, nuk solli paqe të qëndrueshme dhe qetësimin e tensioneve. Nëse gjeografia dhe kultura nuk përputhen atëherë përputhja mund të imponohet me gjenocid ose dëbime të dhunshme.⁶² Në formimin e kufijve shtetërore muslimanët ishin humbësit e pakontestuar. Të drejtat e tyre u shpërfillën plotësisht. Nga 1 445 179 muslimanë që nuk jetonin më në territoret evropijane të pushtuara nga osmanlinjtë, 413 992 prej tyre ata u dëbuan në Turqi gjatë kohës në fjalë ose pas luftërave ballkanike.⁶³ Deri më 1923 janë arratisur edhe 1 200 000 muslimanë. Nga popullata muslimane e Ballkanit prej 1911 deri në 1923, ka mbetur vetëm 38% e saj. Të tjerët kanë ikur, vdekur si refugjatë ose janë vrarë (mbi 600 000). Muslimanët gjithashtu mbetën trashëgim i Perandorisë Osmane në Ballkan. Pakicat "e veta" muslimane i kishte çdo shtet ballkanik.

Pas luftërave ballkanike dhe Luftës së Parë Botërore nga shtetet e tjera në Turqi u shkaktua derdhja e madhe e popullatës muslimane. Agjenti konsullar austriak në Bursë raportonte se për shkak të brutalitetit të ushtrisë bullgare, në vilajetin e Bursës vetëm deri në nëntor 1912 kanë arritur 21 000 refugjatë nga Rumelija. Pas pushtimit grek të Epirit me 1913, në të cilin kishte 155 000 muslimanë (44% e popullatës) duke përfshirë 100 000 shqiptarë, gjysma e tyre iku menjëherë në Turqi dhe Shqipëri.⁶⁴ Asokohe, përveç skamjes dhe pasigurisë, refugjatët përjetuan vuajtje të rënda që u solli epidemia e kolerës e cila mori shumë jetë.

Kufinj të ri-pushtuar u konfirmuan me një sërë marrëveshjesh speciale të shteteve ballkanike të cilat gjithashtu rregullonin statusin e territoreve osmane dhe të gjithë banorëve muslimanë prej territoreve të zaptuara nga Tuqia. Të gjithë të pretenduarve (besnikë) osman u ishin lënë katër vite për të vendosur nëse duan të mbeten me pushtetin e ri të krishterë në Serbi, Bullgari dhe Greqi ose të dëbohen. Nëse vendosnin për dëbim detyrimisht u lejohej shitja e pronave dhe largimi me para të gatshme për në Stamboll. Ata që rrinin duhej, sipas marrëveshjeve, të kishin të drejta të njëjta me të krishterët. Qeveritë e reja u obliguan të lejojnë lirinë e konfesionit fetar dhe kultivimin e kulturës sikurse dhe që shkollat profane të jenë në dy gjuhë: në gjuhën turke dhe shtetërore. Ritet fetare duheshin monitoruar nga myftitë kryesorë të zgjedhur nën kontrollin e Shejhulislamit në Stamboll. Çdo qytet dhe fshat me popullsi dominante muslimane munde të zgjidhte komunën e vet muslimane (*milet*) e cila duhej të kujdesej për punët lokale si shkollat, menaxhimin e fondeve fetare dhe përfaqësimin e muslimanëve në qeverinë qendrore.⁶⁵ Serbia me marrëveshjen (e Stambollit) për paqe me Turqinë në mars të 1914 pranoi të drejta të caktuara për popullatën muslimane. Ajo e ratifikoi këtë marrëveshje por nuk e vuri në fuqi. Pas shpërthimit të Luftës së Parë Botërore, Serbia shpalli se marrëveshja e Stambollit nuk vazhdon. Shpërthimi i Luftës së Parë Botërore ndërpreu procesin e filluar të dëbimit masiv. Në përpjekje për të fituar simpatitë e popullatës së diskriminuar në vendet e ri-pushtuara në Luftën e Parë ballkanike, duke marrë parasysh gjendjen e rëndë të luftës, regjenti Aleksandër me 25 djetor 1914 bëri shpalljen për barazi të plotë qytetare dhe politike të "vëllezërve të cilët i çliruam nga tuqit", duke anuluar njëkohësisht të gjitha ligjet e veçanta dhe masat e jashtëzakonshme që i vendosi më 1913 në Maqedoni.

Në fillim të shekullit XX shtetet kryesore evropiane zhvilluan tezën për popujt "trashigimtarë legjitimë" në Ballkan duke ua njohur rezultatet nga luftërat pushtuese. Me luftërat ballkanike 1912-13 kjo u konfirmua përfundimisht me paramendimin e fuqive të

mëdha që shteteve ballkanike t'u jepen territoret e ri-pushtuara si shteg drejt modernizimit të provincave tepër të prapambetura. Shpërthimi i Luftës së Parë ballkanike ndërpreu procesin e dëbimit masiv por me përfundimin e tij shumë shpejt do të vinte dëbimi i popullatës muslimane nga Sanxhaku, Kosova e Maqedonija. Trendi i "osmanizimit demografik" (M. Dogo) karakteristik për shtetet nacionale ballkanike në shekullin XIX, ndërmjet 1912 dhe 1923 u ngjall me problematikën moderne të pakicave, tek të cilat shtetet, në atmosferë të paqëndrueshme ndërkombëtare, shihnin ose rrezik për sigurinë ose kërcënim të bëheshin peng, ose të dyja.

Abstract

In 1912 –1913, Macedonia was in flames. The most powerful factor in the Balkan Wars was not religion, but aggressive nationalism. Nationalist-chauvinist passions and religious intolerance found their expression in killings, forced expulsions, looting and burning of the Muslim houses. This applied to all the armies of the Balkan states, without exception.

¹ I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo, 1996, f. 303.

² M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, Godišnjak za društvene

³ "Monitor", nr. 403, Podgorica, 10. 07. 1998

⁴ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, v. III, f. 525, Zagreb, 1979.

⁵ A. Vileze, *Pjer Loti i balkanska Evropa*, Stvaranje, nr. 8-10 L. Podgorica, 1995., f. 938-939. Turqia është në gjendje të rëndë, shkruan Loti, "sepse marrëveshjet u shpërfillën dhe u poshtëruan njëzëri ... ajo Turqi në të cilën tri javë më parë të gjitha minsitritë e drejtësisë solemnisht ripërtërinë premtimet e dhëna për integritet territorial" ishte braktisur.

⁶ A. Mitrović, *Prodor na Balkan, Srbija u planovima Austro-Ungarske i Njemačke*, Beograd, 1981, f. 113.

⁷ D. Vllahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, Beograd, 1950. f. 32; T. Simovski, «Balkanskite vojni i nivnite reperkusii vrz etničkata položba ne Egejska Makedonija», u zborniku: *Oslobodilački pokreti jugoslovesnih naroda od XVI veka do početka Prvog svetskog rata*, Beograd, 1976, f. 324; *Nedovršeni mir, Izvještaj Medjunarodne komisije za Balkan*, Beograd, 1998, XIX.

⁸ Ai vlerësoi se krimet nuk ishin vepra të individëve e as temperamentit personal, por pjesë përbërëse e politikës "nacionale" të shteteve ballkanike, ushtritë e të cilave vritnin popullatën e pafajshme muslimane "me bindjen kriminele se me këtë zbatojnë një 'vepër nacionale', që duke fshirë nga faqja e dheut këtë popullsi të pafajshme, heqin qafe armikun me të cilin në të ardhmen vështirë se do ia dalin." Më gjerë "Radnicke novine", nr. 223, Beograd 22 Tetor 1913; D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 7, Beograd, 1980, 16-164.

⁹ Maqedonia në kufijtë e saj natyrorë përfshin një hapësirë prej 66.725 km². Pas luftërave ballkanike dhe Luftës së Parë botërore ajo u nda. Greqisë i takoi e ashtuquajtura "Maqedoni e Egjeut" (34.153 km²); Mbretërisë së SKS-së e ashtuquajtura "Maqedoni e Vardarit" (6.798 km²) dhe Bullgarisë e ashtuquajtura "Maqedoni e Pirinit" (6.798 km²). Më gjerë D. Vllahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, Beograd, 1950, 2.

¹⁰ J. Trifunovski, *O Turcima u SR Makedoniji*, Geografski pregled, X, Sarajevo, 1966, 141.

¹¹ K. Bitoski, *Makedonija vo vremeto na golemata istočna kriza (1875-1881)*, Shkup 1982, 189.

• Mahalla të muhaxhirëve (shën. i përk.).

¹² M. Pandeska, *Prisilni migracii vo Makedonija 1876-1881*, Shkup, 1993, f. 104-105.

¹³ M. Lutovac, *Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti*, Glasnik, Etnografski institut SANU, VII, Beograd, 1958, f. 3.

• Kaza – njësi administrative në P. Osmane (shën. i përk.).

• Vali (arabisht: prijës, komandant, udhëheqës) Në P. Osmane paralelë e postit të guvernatorit (shën. i përk.).

- ¹⁴ K. Bitoski, Po aty, f. 186
- ¹⁵ Më gjerë shih: E. Barker, *Macedonia: Its Place in Balkan Power Politics*, Royal Institute of International Affairs, London, 1950; F. Adanir, *The Macedonian in the Ottoman Empire 1878-1912*, në *Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe 1850-1940*, Vol. V, European Science Foundation, New York, 1993.
- ¹⁶ D. Vllahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, f. 31.
- ¹⁷ M. Petrović, *Dokumenta o Raskoj oblasti 1890-1899*, Beograd, 1977, f. 396.
- ¹⁸ M. Jambajev, *Ruski konzuli o makedonskom pitanju*, Historija 20 veka, br. 2, Beograd, 1988, f. 143.
- ¹⁹ A. Mitrovic, *Devet teza o osnovama medjunarodnog položaja Balkanskog poluostrva u novijoj istoriji*, u zborniku: *Balkan krajem 80-tih godina*, Beograd, 1987, f. 51-52.
- ²⁰ L. Lape, *Odbrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod, II*, Skopje, 1976, f. 756-757.
- ²¹ M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa*, u Zbornik: *Balkan krajem 80-tih godina*, Beograd, 1987, f. 29.
- ²² Arkivi i Serbisë në Beograd (më tutje: AS), fondi i arkivës së Ministrisë së punëve të jashtme të Mbretërisë Serbe (me tutje: MPJS), Departamenti politik (më tutje: DP), 1912, f-XIII, D-3.
- ²³ P. Stojanov, *Makedonija vo vremeto na balkanskite i prvata svetska vojna (1912-1918)*, Skopje, 169 f. 208-212; T. Simovski, *Naselenite mesta vo Egejska Makedonija, I*, Skopje 1978, 11.
- ²⁴ H. Silajxhiq, *Albanija i SAD kroz arhive Vašingtona*, Sarajevo, 1991, f. 83.
- ²⁵ G. Todorovski, *Makedonija po rasparcuvanjeto 1912/13-1915* (më tutje: Maqedonia), Shkup, 1955, f. 85.
- ²⁶ AS, MIPJS, DP, 1912, f-XVIII, D-3; *Dokumenti o spoljašnjoj politici Kraljevine Srbije*, Libri VI, fl. 2., Beograd, 1981, f. 156-157.
- ²⁷ "Radničke Novine", nr. 223, Beograd, 22.tetor 1913.
- ²⁸ "Ata shtiheshin atje të pafuqishëm si thneglat, gjysëm të gjallë, të alivanosur... S'mundnin më tutje. Dobësia dhe plagët e tyre nuk i lejuan të shpëtonin dhe të zvarriteshin deri te treni. Shumica e tyre u kalbën aty në rrugë." Më gjerë: S. Gjuriq, *Dnevnik pobeda, Srbija u balkanskimratovima 1912-1913*. (më tutje: *Dnevnik pobeda*), Beograd, 1988, f. 244.
- ²⁹ *Dokumenti o spoljnoy politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, lib. V, fl. 3, Beograd 1986, 245.
- ³⁰ *Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912-1914*, Shkup, 1979, f. 248.
- Emri origjinal - Ishtip (shën. i përk.).
- ³¹ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb, 1988, f. 34.
- ³² L. Doklestić, *Kroz historiju Makedonije*. Izabrani izvori, Zagreb, 1964, f. 209.
- ³³ M. Ekmecić, *Uticao balkanskih ratova 1912-1913 na drustvo u Bosni i Hercegovini*, Marksistička misao, nr. 4, Beograd, 1985, f. 139.
- ³⁴ L. Trocki, *Srbija, jesen 1912*, feltoni "Danas", Beograd, 15 korrik 1998; Më gjerë: L. Trotsky, *The Balkan War 1912-1913: The War Correspondence of Leon Trotsky*, Mondan Press, New York, 1980.
- ³⁵ *Ratni izvještaji Lava Trockog – balkanski ratovi 1912-1913*, Znakovi vremena, nr. 11, Sarajevë, 2001, f. 172.
- Emri origjinal – Istrumxhe (shën. i përk.).
- ³⁶ S. Gjuriq, *Dnevnik pobeda*, f. 139. Ai më tutje rrëfente për ndodhitë në afërsi të Prilepit dhe për fatin e refugjatëve që u ishin nënshtruar sulmeve të ushtrisë serbe. Oficerët i nxisnin ushtarët të plaçkisnin të ikurit. Ata merrnin floririn kurse ushtrët të mbeturat. Oficerët gjithashtu përdhunonin gratë: "Nga varoshi një rrugë e bukur të shpie nëpërmjet Belasicës në kodër. Kaluam fshatin Kosturino. Nga të dyja anët e rrugës kishte ende pargje dheu. Aty janë varrosur të vdekurit nga ikja. Gjatë rrugës togje shtratesh dhe sendesh, më shumë jorgane. Diku pranë një ure kufoma ende të pavarrosura, pleq, të rinj; qenër të uritur. Një fëmi edhe pas 5-6 ditëve ishte ende i bukur, i shtrirë në një kaçube me duar të zgjatura." S. Gjuriq, *Dnevnik pobeda*, f. 246; krahaso, Petrit Imami, *Serbët dhe shqiptarët nëpër shekuj*, felton, "Danas", Beograd, 13-16 gusht 1998.
- ³⁷ S. Korkut, *Dvje preuzete revolucije*, Socijaldemokrat, nr. 5, Srajevë, 2001, f. 150.
- ³⁸ L. Lape, *Odabrani tekstovi za istorijata na makedonskog narod, II*, Shkup, 1976, f. 820.
- ³⁹ *Ratni izvještaji Lava Trockog-balkanski ratovi 1912-1913*, f. 174.
- ⁴⁰ P. Cohen, *Srpski tajni rat*, Sarajevë, 1996, f. 30
- ⁴¹ L. Lape, *Odabrani radovi*, f. 820-821.
- ⁴² B. Horvat, *Kosovsko Pitanje*, f. 35.
- ⁴³ *Dokumenti o spoljnoy politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, libri V, fletorja 3. Beograd, 1980, f. 308.

- ⁴⁴ J. Tomiq, *Seoba u Srbiju i cilja da bude zemlja u oslobodjenim srpskim krajevima*, Beograd, 1914, f. 143.
- ⁴⁵ M. Pandeska, nav. Djelo, f. 143
- ⁴⁶ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, libri VII, fletorja 2, Beograd, 1980, f. 197.
- ⁴⁷ Po aty.
- ⁴⁸ G. Todorovski, *Makedonija*, f. 86.
- ⁴⁹ M. Pelesiq, *Bosnjaci na svjetskim ratištima*, Vojna biblioteka, Sarajevo, 1996, f. 71; E. Imamoviq, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1998, f. 86.
- ⁵⁰ T. Kralçiq, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1998, f. 108.
- ⁵¹ J. Trifunovski, *O bosanskohercegovačkim muhadžirima*, Geografski pregled, VII, Sarajevë, 1963, f. 148.
- Autori shfrytëzon shprehjen në gjuhën sllavo-maqedone (shën. i përç.).
- ⁵² J. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseļjavanim u Makedoniji*, Geografski pregled, XI-XII, Sarajevë, 1967-1968, f. 168.
- ⁵³ M. Filipoviq, *Bošnjaci u okolini Skoplja*, Pregled, fletorja 94-95, libri VII, viti V, Sarajevë, tetor – nëntor 1931, f. 263.
- ⁵⁴ J. Trifunovski, *Islamske starine u Kocanskoj kotlini sa podacima o tekijama i derviškim redovima*, Novopazarski zbornik, nr. 18, Novi (Jeni) Pazar, 1994, f. 128-129.
- ⁵⁵ V. Çubrilloviq u, *Istorija politicke misli Srbiji XIX veka*, Beograd, 1958, f. 451.
- ⁵⁶ U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi*, Svjetionik Sarajevo, Sarajevë, 1997, f. 52.
- ⁵⁷ S. Huntigton, *Përplasja e civilizimeve*, Logos-A, Shkup 2004.
- ⁵⁸ *Nedovršeni mir*. Izvjestaj Medjunarodne komisije za Balkan, Beograd, 1998, f.130
- ⁵⁹ B. Babiq, *Iseļjavanje Muslimana iz novih krajeva Crne Gore u proljeće 1914 godine*, JIČ, nr. 1-4. Beograd, 1978, f. 314.
- ⁶⁰ D. Bogdanoviq, *Knjiga o Kosovu*, Beograd, 1990, f. 237-238.
- ⁶¹ M. Ekmeçiq, *Stvaranje Jugoslavije*, II, Beograd, 1989, f. 664.
- ⁶² S. Huntigton, *Përplasja e civilizimeve*, Logos-A, Shkup 2004.
- ⁶³ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Europe prije i posle pada Carstva (II)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, nr. 9-10, Sarajevë, 1999, f. 983. Ndërmjet 1921 dhe 1926 në Turqi kanë shkuar 398 849 muslimanë, shumica e tyre si pjesë e këmbimit të popullatës.
- Rumeli – pjesa evropiane e Perandorisë Osmane (shën. i përç.).
- ⁶⁴ "Glas Islama", nr. 16, Novi (Jeni) Pazar, mars 1998.
- ⁶⁵ J. Hammer, vepra e përmendur më lart, pjesa e III, f. 530; A. Avdiq, *Opšti pogledi na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zakļjušenja jugoslovensko-turske konvencije* (11. jula 1938 godine), Novopazarski zbornik, nr. 9, Novi (Jeni) Pazar, 1985, f. 155.

Tekstet e prezentuara domosdoshmërisht nuk përfaqësojnë politikën e redaksisë të Dielli.net!
dielli@dielli.net